

कविवरवेणीदत्तकृता
अलङ्कारमञ्जरी
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

भूतपूषधर्मसमाजसंस्कृतमहाविद्यालयप्राध्यापकन
भोपाह्वकविशेखरश्रीमदसीनाथशर्मणा
सम्पादिता ।

डा० श्रीजनार्दनमिश्रेण
मिथिलासंस्कृतविद्यापीठप्रधानन प्रकाशिता

ALANKARAMANJARI OF VENIDATTA

Edited by
Kavishekhar Badarinatha Jha

Published by
Dr. Janardan Mishra
Director, Mithila Institute
of
Post-Graduate Studies and Research
in Sanskrit Learning
DARBHANGA.

The Government of Bihar established the Mithila Institute of Post-Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning at Darbhanga in 1951, with the object, Inter alia to promote advanced studies and research in Sanskrit learning, to bring together the traditional Pandit with their profound learning and modern scholar with their technique of research and investigations, to publish works of permanent value to scholars. This Institute is one of the six others started by this Government as a token of their homage to the tradition of learning and scholarship for which ancient Bihar was noted. Apart from the Mithila Institute, five others have been established and have been doing useful work for the last few years—the Nalanda Institute of Research and Post-Graduate studies in Buddhist learning and Pali at Nalanda, the K. P. Jayaswal Research Institute at Patna, the Bihar Rashtra Bhasha Parishad for Research and advanced studies in Hindi at Patna, the Institute of Post-Graduate Studies and Research in Jain and Prakrit learning at Vaishali and the Institute of Post-Graduate studies and Research in Arabic and Persian Learning at Patna. In the establishment of the Mithila Institute the State Government received a generous donation from the Maharajadhiraja of Darbhanga for construction of the building on a plot of land also donated by him.

As part of this programme of rehabilitating and re-orientation of ancient learning and scholarship, the editing and publication of this volume has been undertaken with co-operation of Scholars in Bihar and outside. The Government of Bihar hope to continue to sponsor such projects and trust that this humble service to the world of scholarship and learning would bear fruit in the fulness of time.

उपन्यासः ।

अथ साहित्यकोविदाः सुरः

तीरमुक्तिजनपदप्रतीकं श्री १०८ अस्ति द्वेश्वरीसामिभ्यप्रसिद्ध
'सरिसव' ग्रामोपसंस्तिष्ठं 'हाटी' समभिधानसम्बन्धमधिवसन
भट्टहरिनिर्बेदनाटक' 'हरिहरसुभारितप्रभृतिप्रव्यकाव्यानां प्रणेतुर्हरिह-
रोपाध्यायस्य ओत्रियोचितविद्यासदाचारचारुणि घात्सरमहाकुले
विष्यगविश्रुतवैदुष्याज्जगन्नाथोपाध्यायादुद्भूतः^१ स्वलोयस्य मिथिला-
महीमहेन्द्रभीमाधवसिंहस्य सभास्तारो महाकविर्भगवद्भक्तो वेणीदत्तरामो
स्वान्तसुखाय सहृदयसमुदयामोदनाय च रसनिरूपणात्मकं प्राग्
रसकौस्तुभं पञ्चादलङ्कारनिरूपणात्मिकमलङ्कारमञ्जरीमिमांसरत्नसरत्नेन
क्रमेण प्रालैषीत् । तेन वैभक्तमोक्षिंशराताब्ताः प्रारम्भोऽस्य कवेः स्थिति-
समयः सुखेन निर्धारयितुं शक्यते मिथिलेराभाधवसिंहसमयस्य^२ निर्णी-
तत्वात् तत्प्रपौत्रपुत्राणां व्याकरणाचार्यब्राह्मणनामशर्मश्रीकुञ्जनाथ-
शर्मप्रभृतीनामद्यत्वेऽपि विद्यमानत्वाच्च ।

किञ्च महामहोपाध्यायो गोविन्दठक्कुरः काव्यप्रदीपावसाने—

'दोषिकादितयं कव्ये प्रदीपद्वितयं सुवी ।

स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य गोविन्दः शर्म विन्दति ॥

इति लिखन् पुरा भती पत्नीत्वं स्त्रीत्वनिर्दिष्टप्रबन्धयोः
पुत्रीत्वं पुंस्त्वनिर्दिष्टप्रबन्धयोः पुत्रत्वं च प्राचीकटत्, प्रायस्त्वदीयस-
रणमेवानुसरन्नसावपि व्यासति रसकौस्तुभे पुत्रत्वं यथोपस्थामलङ्कार-
मञ्जर्यां तु पुत्रीत्वं प्रादर्शयदिति न परोक्षं प्रेक्षयताम् ।

रसकौस्तुभरचनायामनेन नूतं महाकवेर्भानुदत्तमित्रस्य रस-
मञ्जरीं रसवरद्विणीं चादर्शयता परिकल्पयता विलक्षणं लट्पलक्षण-
निर्माणकलाकौशलमात्मनो दर्शयामिति तत्त्रितयालोचकैः सुविभाषम् ।

१ नाटकमिदं स्व० भ० म० मुकुन्दशर्मभिर्ष्यास्थाय प्रकाशितम् । २ इदं
प्राप्यापकश्रीरमानाथशर्मभिः परिष्कृत्य प्रकाशितम् ३ तथा च रसकौस्तुभा-
न्तरालोकः—

"आसीद्यस्तीरमुक्ती ललितकरमहावंशजश्चारुकर्मा,

चञ्चन्नास्नान्जमानुः प्रथिनवरयशाः श्रीजगन्नाथशर्मा ।

चक्रेतस्यात्मजन्म्या सुरहरचरणाम्भोरुहासक्तचित्तो,

वेणीदत्तः प्रयत्नादतिरुचिरतरं कौस्तुभं सद्रसानाम् ।

इति । ४ महाराजभाधवसिंहो यावत्सनाब्दा ११८३ तः, १२१४
यावन्मिथिलामशाशदिति मिथिलामापामयेतिहासे निर्णीयं लिखितम् ।

इयमलङ्कारमञ्जरी नालङ्काराणां प्रकारभूयस्त्वकरी कुयलया-
नन्दादियत्, न च प्रचुरपरिष्कारभू रसगङ्गाधरादियत् न वा निगूढ-
शब्दार्थनिधिः काव्यप्रकाशादियत्, किन्तु विषमतमेऽलङ्कारदर्शनसानुमति
समारुरुक्षणां सरला निश्रेणी श्रेणीव तावत् परमासुपर्णा विदध्यादिति
सम्भावयामि ।

तत्र रसकौस्तुभो मत्सर्वस्येन पं० श्रीलेखनाथशर्मणा प्रागेव
सम्मुद्रय प्रकाशितः सङ्ग्रहः, यतां सम्भावनामवापत् । अलङ्कारमञ्जरी तु
नितरामप्रसिद्धा विहारतत्त्वान्वेषणसमितिप्रकाशितसूचीपत्रमात्रोल्लि-
खिताभिधाना चिरान्वेषणादायुष्मतः सौराष्ट्रप्रामाभिजनस्य व्याकरण-
साहित्याचार्यश्रीफेरूमिश्रस्यादर्शपुस्तकप्रदानौदार्येण शुभयोगे 'एम्० ए०'
विरुद्विभूषितस्य व्यायाचार्य श्री धीरानन्दमिश्रस्य परिश्रमेण च मया-
ऽधिगता कीटपटलकवलिताक्षराऽपि यथामति कथञ्चन सम्पूर्य सशोधिता
मिथिलासंस्कृतविद्यापीठाध्यक्षाणां (डाक्टर) श्रीजनार्दनमिश्रमहो-
दयानामादेशेन प्राध्यापकश्रीमदनन्तलालठक्कुराणां प्रवन्धेन च
सम्मुद्रय प्रकाशिता तत्रमवतां पुरस्तादुपस्थाप्यते ।

आदर्शपुस्तकान्तरानुपलम्भेन मदबुद्धिदैर्गुण्येन च सम्मा-
वितानाम् अत्यवुदीनां गुणपक्षपातेन क्षमां विचक्षणानभ्यर्चय इति

मिथिला

यसन्तपञ्चमी

२१-१-६१

}

निवेदयते विद्वन्मदवशाव्यहो—

वदरीनाथ (भा) शर्मा ।

श्लोकानुक्रमशिका

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अङ्गे स्थिता घनरुचे	--- १०	इयं भवित्री *	२८
अङ्गाङ्गिभावे ...	४७	इष्टकार्यविरद्धा चेत्	३६
अनङ्गरङ्गप्रतिमम्	... २६	उच्चै शिरा बहुतरा	१३
अनुपात्तमपि प्रनयाक्यम्	३४	उत्कर्षव्यक्तये यत्तु	... २६
अन्यस्मै क्रियते यत्र	.. ३५	उत्तरोत्तरमुत्सर्गं	३४
अन्यं विना यद्वा	... २६	उत्ताप तनुते *	२१
अपमार्गं स्वमानाय	.. ३६	उत्पतिर्वसुदेवरुद्धभयने	१६
अप्रस्तुतप्रसादा	— १५	उद्भूत करिराजुन्म	३१
अप्रस्तुतानाम् १६	उद्देश्येषु विधेयानाम्	... २२
अप्रस्तुतो न्यूनगुण	४६	उद्यत्सत्यगिरम् ४४
अप्रस्तुतं वस्तुरूपं	... ४६	उपमाकल्पक वाक्य यत्र	
अप्राकरिणीत्वेन	४३	सम्भवतो	१५
अभिस्तर भटिति निरुजम्	१४	उपमा, कल्पक वाक्य यत्रास-	
अर्थश्लेष समासोक्ति	७	म्भविनोर्दया	१४
अरौ हरौ धन्युजने	२०	उपमानन्वय —	७
अलङ्कारं विना नारी	१	उपमानारा एव स्यात्	.. १०
आख्यातारच स्वभावोक्ति	७	उपमानोपमेयत्व	६
आङ्गनं गानम् —	३०	उपमेय व्यवस्थाप्य	१०
आदाय पूर्णशशिकान्ति	.. ११	उपादानात्	... २०
आदायन्ते च तरणे	२३	एकव्यक्त्यन्वितो धर्म	२५
आनन्दकन्दमरविन्द	४	एकस्त्व नृपते ..	२२
आलोकिते त्वयि---	— १८	एकस्ययुगपद्वृत्ति	... ४५
आसीत् पूर्वमगाधसिन्धु	.. ३१	एकस्यैव प्रधानत्व	... ३०
आक्षेप उपमानस्य	४३	एकेन साधितम्---	... ४६
आक्षेपालङ्कृति प्रोक्ता	— ७	एकेन स्तनमेकम्	... २४
इयमलौकिक फोमलता	३८	एकोच्चारणतो यत्र	६

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
एको निरचयगर्भः	११	गङ्गाजलेन घृतस्य	४६
एकं पदं बोधकं स्यात्	८	गङ्गाभुजङ्गवरतुङ्ग	२५
एणोदरो लोचन	२८	गङ्गोत्सङ्गसमुद्भूतम्	४३
ओष्ठविद्रमकान्त्या	४६	गङ्गे भस्मविलेपनम्	२५
कथमथ वारं वारं	५	गम्पते यदि सादृत्यम्	१८
कथयन्ति हरे नाथ	६	गरलं मुखे स्वजानां	३६
कथितोऽर्यान्तरन्यास	७	गिरिजामानभङ्गाय	३७
कनकलतायां कमलम्	१६	गुणसाम्यप्रभावेण	४४
करतलप्रविनिन्दित	२०	चमत्कारप्रसूरेककाव्ये	४७
करस्पर्शनं नलिनीम्	४७	जनकस्य गुणाद् यत्र	३८
कलाभिरापूरित	४२	जम्बालजालफलिवानन	३
कस्त्वं चको ब्रज	१	जलदोऽपमिति ज्ञात्वा	३८
का ते मूर्ध्नि	२	तद्गुणात्तद्गुणी चैव	८
कारणान्तरसत्त्वेऽपि	३६	तनुषद् भासते कान्तिः	६
कार्यान्तरं विदधतः	४५	तव कीर्तिलता देव	४५
किं ते पुरः	१६	तपोभिरुग्रैर्गिरिजे	१८
किं ध्येयं सुधियाम्	३३	तव वदनामृतस्मावुदिते	२२
किं पियूषमयूष एष	११	तापं तनोति तपनो दहनः	१७
कुरङ्गस्य धनप्रान्ते	४३	त्यमेव वससि स्यान्ते	४५
कृत्वा प्रौढप्रतिष्ठां	४	दहनो भवति सुरातो यदि	१५
कुराङ्गि शीतांशुरिवाननं	८	दानप्रवाहपरितोषितभूसुरस्य	२०
कोदण्डच्युतषाणो दासरथेः	३६	दानेन भूपरिवृद्धक्षपया	१६
कोमलमपि खलवचनम्	२४	दारितदुरितकदम्बो	१
क्रूराः कामराराः	३०	दूरादेव प्रियं ज्ञात्वा	३५
क्रेता विद्रममुक्तानां	३५	दृशा पर्याप्ति गोविन्द	२

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
दृशं दत्त्वा प्रीतः	२७	अकृते प्रकृताऽभेदः	१४
देशेषु मिथिला श्रे	३५	प्रतापतपनीत्ताप	३३
धरण्या शोभते राजा	३४	प्रतिपक्षोत्कर्षकक्षा	४०
धराधरास्तुङ्गतरङ्ग	३६	प्रतिघस्तूपमा तद्वत्	७
धीरोप्यधीरताम्	१८	प्रतिघस्तूपमाम्	१७
ध्रुवं नूनमिव प्रायो	१०	प्रत्यनीकं मौलितं च	७
न तत्पुरं यत्र	४२	प्रत्याप्यते विशेष्यस्य	३२
न तन्मुखं यन्	४२	प्रथालरुचिरे पाणौ	४३
नलिनीदलमपि	२१	प्रियमालोक्य सुमुखी	३१
नक्षत्राणि रजःकणान्	१७	बालाः शैवालतुल्याः	८
नारायणपदे प्रेम	३४	भक्तिं विना मधुरिपोः	२६
निगूहन् पदार्थस्य	४०	मर्तुर्गमनरोधाय	३७
निशा न दृश्या	२६	भवती सृजता	४५
नीचाशयनकूपारम्	२०	भवत्यनातपे	२१
नीत्वा करेण	४०	भवत्यशोभिः	४०
नीलयासो वृता	४४	भाविर्कं कान्यजिह्वं च	७
नोपैति घटनाम्	३८	भिन्नत्वे सति साधर्म्यं	८
पदार्थयोरभेदे स्यात्	५	भिन्नदेशगतत्वेन	३६
परवशात् समुपेतो	२	भूतस्य भाविनो वापि	२७
परसन्तापको यस्तु	१५	भेदज्ञानसहाय	१६
परियसति न यस्या	५	भेदोक्तिसहिता चैका	१०
पर्यायतत्त्वानुमानं च	७	मधौ प्रमोदाय	४१
पुरा मुरारे तव नाम	२८	मध्येस्थिता शुरुजनस्य	३३
पूर्वपूर्वपदार्थेषु	४१	मन्दमन्दमरविन्द	४
पूर्वं रामसरूपतामयमितः	३७	माधुर्यव्यञ्जकैः	३

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
मित्रावसानसमये	१३	स्त्रोऽथ समुपागतः	११
मृतायासो यासो	६	रे रे घोर समोर	१४
यत्र किञ्चिदपि	३२	लावण्यातिशयेन	३७
यत्र पुंसि हरिभक्ति	३२	लावण्यामृतजलधौ	१०
यत्र साध्यस्य	३१	लावण्यामृतजलधौ	४७
यत्नं विनैव सिद्धिः	२७	लावण्यामृतजलधौ	४३
यत्परस्परमुत्कर्ष	३४	यत्नं विन्दुलसदिन्दु	१२
यदन्यस्य समानस्य	३३	वर्णसाम्यमनुप्राप्तः	२
यदाधारमहत्त्वार्थः	२६	यस्तुगत्या विरोधस्य	२३
यदा ध्येयमहत्त्वार्थ	३६	यस्तुनोस्तुल्यगुणयोः	३७
यदिवेदादिभिः शब्दैः	१६	वाक्यार्थस्य फचिन्	२८
यदुक्तमन्यथा	१	वारिदेन विना	६
यदेकस्य तु वर्णस्य	३	वाले वाक्कवदनं	८
यशो निराधोरा	३२	विकसन्ति नहि	२२
युष्मत्कोदण्ड	४	विदुच्छटाघनवटा	२७
युष्मत्पाणिभुजङ्ग	३८	विनाऽपि कारणम्	२१
युष्मद्भित्तुगुणद्वारि	२६	विना प्रसिद्धमाधारम्	४५
युष्मद्भित्तुगुणद्वारा	३०	निम्बं शास्त्वर्षणि	१७
यः प्राकरणिकत्वेन	२०	मिराक्षिर्वैकुण्ठः	३६
यः समैरसमैर्वापि	२७	विशेषणतया पूर्वम्	४१
रम्भाजम्भारि	३	विशेषस्य तथा	२३
रम्भायुग्मे कनकलविका	१६	विस्तुरन्ति त्वदङ्गानि	६
रसमये समये	५	वेणीदत्तकवेः कृप्ता	४७
रामकृष्णौ पुरोवीक्ष्य	२६	वैयर्ध्वमुपमानस्य	४३
रीतयन्त्रिविधा ज्ञेया	३	वशीस्वनस्तनितमुष्तरं	१२

श्लोकाः	पृष्ठम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
व्यञ्जनागम्य एवार्थः २६	सरानो हृदये तस्याः	... ४६
व्याजेन गोपनं यत्र - ३३	सर्वथाऽपि वृथा - २३
शटा हरीणाम्... १६	सह कमलकलापैः २५
शब्दार्थालङ्कृतीनां तु १	सानन्दं वनदन्तिनो	... १५
शरीरकान्त्या...	— ४०	सामान्यस्य पदार्थस्य	— २३
शिशुस्त्रीतिर्यंगादीनां	... २४	सान्यातिरायतो... ११
शैलाश्चरन्ति... १४	सारं भवेऽत्र धरणी	— ३६
श्रीकृष्णरुचिसम्पर्कान् ४६	सुतरै र्विलसति...	— १३
श्रीरघुपङ्कपटलम् ४४	सुन्दरगोकुलवृत्तं... ५
श्रीगोविन्दपदद्वन्द्व १	सुपमाविषयविनोद १०
श्रीरिवाभाति -	... ६	सूक्ष्मसारौ तथा द्वेयौ ७
सहृदेवाभिधानम्...	... १८	संगोप्योऽपि प्रकटितः	... १३
सजातीयानुपूर्विक	— ५	स्तुतिर्निन्दामुखेन...	— २५
सज्जनाः खलु... २३	स्मेरं सङ्कलयन्...	... २४
सत्यासक्तमना... ६	स्वगुणं यत् परित्यज्य ४५
सत्त्वे धर्मतनूभवो १२	हरिणा शोभते लक्ष्मीः ३४
सपत्नीस्तनकस्तूरी	... ४१	हारः प्रवालम् २४
समानदर्शनोद्बुद्ध ४२	हारः पतन्ति... २६
समुदयते हिमधाम् । २१	हृदयमवाधिकवाधां १३
समुपेते निजदयिते... ३५	हेतुसत्त्वेऽपि कार्यस्य २२
सम्बन्धः स्यादनेकत्र ३१		

॥ अलङ्कारमञ्जरी ॥

दारितदुस्तिकदम्बोरोलम्बोल्लसितमौलिना ललितः ।
कल्पाणां सुचिरं वो रुचिरं लम्बोदरः कुस्ताम् ॥१॥

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वकञ्जरञ्जनकारिणी ।
'वेणीदत्तेन' कृतिना कृताऽस्तङ्कारमञ्जरी ॥२॥

अञ्जङ्कारं विना नारी यथा न खलु रोचते ।
तथैव तं विना षाणी कवीनां नैव शोभते ॥३॥

शब्दार्थालङ्कृतीनां तु लवणानि मनीषिभिः ।
कृतानि तेषां स्वल्पानि लक्ष्माणीह [प्रदर्शये] ॥४॥

[तत्र] प्रथमं^१ यक्रोक्तिं लक्षयति—

यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथाऽन्येन [योज्यते] ।
यक्रोक्तिः सा परिक्षेया रलेपतः कास्तो द्विधा ॥५॥

श्लेषतो यथा मदीयरसकीदृशे^२—

कस्त्वं चक्री ब्रज निजपुरं नात्र सर्पस्य वासो-
गोपालोऽहं विपिनसविधे गोष्ठमस्ति प्रयाहि ।

१ एतदुपलक्षणं पुनरुक्तवदामास चित्रयोरपि तदुक्तं सोमेश्वरेण—
'यक्रोक्तिरप्यनुप्रासो यमकलेपचित्रके । पुनरुक्तवदामासः शब्दालङ्क-
तयस्तु पट् ॥' इति । २ ग्रन्थोऽयं रसनिरूपणान्नकः ।

पद्मेशोऽहं व्रजति^१ न धरामण्डले चण्डरश्मिः

कृष्णो^२ राधावचनविजितः पातु वोऽभीष्टमित्यम् ॥६॥

यथा वा—

का ते मूर्ध्नि जटावली बद्ध पते वामां सरोजाननां

नामा किं^३ पुरुषोऽस्मि कैलतनये मुग्धे तदेवोच्यताम्

अन्या का परिराजतेऽनलशिखा दिव्येति मन्दाकिर्नी

शर्वाण्याः परिगोपयन् पशुपतिर्भव्याय भूयाच्चिरम् ॥७॥

काकुतो यथा—

परवशतां समुपेतो दयितो दूरं परं गन्ता ।

नायास्यति मधुसमये सखि रतिनिलये मनोजनुपः ॥८॥

अत्र नायास्यतीति नायिकयोक्तम् अपित्वायास्यत्येवेति सख्या योजितम्
अतः काकुतः ।

अनुप्रास लक्षयति—

वर्णसाम्यमनुप्रासरहेऽववृत्तिगतो द्विधा ।

छेकं [लक्षयति]—

छेकोऽनेकेषु वर्णेषु साम्यं स्यात् सङ्गदेव हि ।

छेकानुप्रासो यथा—

दृशा पश्यामि गोविन्दमरविन्दविलोचनम् ।

गोपालबालमवेशं^४ कालिन्दापुलिने वने ॥९॥

१ चरतीतिपाठः साधोयान् । २ 'इत्थं राधावचनविजितः पातु घः कृष्ण-
चन्द्रः' इति पाठेऽकनत्वदोषपरिहारः । ३ 'पुरुषोऽस्मि' इति पाठान्तरम् ।

४ सङ्गेशनिर्ति पाठान्तरम् ।

[वृत्त्यनुप्रासं ज्ञपयति]—

यदेकस्य तु वर्णस्य समत्वं स्यान्मुहुर्मुहुः ।
तत्प्रोक्तो वृत्त्यनुप्रासो रसविद्याविशारदैः ॥१०॥

वृत्त्यनुप्रासो यथा—

जम्बालजालकलिताननकञ्ज माल-

लम्बालकालमलमञ्जुलकण्ठमाल ।

मम्बालवालशिथुकेलिसरोमराल

गोपाल पाहि करुणामय मां रमाल' ॥११॥

यथा या मदीयविरुदाजल्याम्—

रम्भा जम्भारिमम्भापणमपि सहसा सञ्जहौ चित्रलेखा

केपामेवा [विशेषान्] पतति न चरणे चोर्वशी गर्वशीला ।

तारा हारावमुच्यैः कलयति भजते पौरहृती च द्वी-

मङ्गे लङ्गेश्वरस्य व्रजति न दयिता त्वद्गुणाकृष्टिता ॥१२॥

[वृत्त्यपराधः प्रसङ्गाद् रोतीराह]—

माधुर्यम्यञ्जकैरैरुपनागरिका मता ।

ओजःप्रकाशकैरैः परुषा कोमला परैः ॥१३॥

रीतयस्त्रिविधा ज्ञेयाः काव्ये काव्यविशारदैः ।

एतास्त्रिस्तोऽथ वैदर्भीगौडोपाञ्चालजाः स्मृताः ॥१४॥

१ रसिक । २ इयं प्रायोमाधवविरुदायली मिलिलेखनापनसिद्धस्य चेत्ती-
दत्तकवेर्भागिनेयत्वादुपजीव्यत्वाच्च ।

उपनागरिका यथा—

आनन्दकन्दमरविन्दविनिन्दकाच्चं
कुन्दप्रक्षनसमसुन्दरदन्तकान्तिम् ।
श्रीनन्दनन्दनममन्दशशाङ्कवक्त्रं
बृन्दावने परिसरन्तमनुस्मरामि ॥१५॥

अथवा^१ चुम्बकम्—

मन्दमन्दमरविन्दलोचनं सञ्चरन्तमपि नन्दमन्दिरे ।
पूर्वाचन्द्रसमसुन्दराननं तूर्णमिन्दुवदने विलोकय ॥१६॥

परुषा यथा मदीयरसकौस्तुभे—

कृत्वा प्रौढप्रतिष्ठां निखिलभटपुरोशक्तिना येन पूर्वं
पीतं दुरशासनोरस्थलमवरुधिरं दुर्गसङ्ग्रामभूमौ ।
सोऽहं^२ दुर्योधनस्य द्रूपदनुपसुताधर्षिणो मन्दबुद्धेः
किञ्चिद्भ्रूमङ्गशीलो गिरिगुह्यगदया चोरमाचूर्णयामि ॥१७॥

यथा वा—

गुण्मत्कोदण्डकाण्डप्रदलितवपुषां भूभुजां भूमिमाजा-
माजःवा जग्मुरम्भोरुहललितदृशो या वनं शोकवत्यः ।
तामामुत्तुङ्गपीनस्तनमहह धरापाल पारोन्द्रवालाः^३
प्रोद्यत्कुम्भीरं^४ कुम्भस्थलपुगलवरभ्रान्तितो दारयन्ति ॥१८॥

१ एतत्सन्दिग्धम् । उपनागरिकाया उदाहरणान्तरप्रदर्शनाय यथा वेत्तु-
चित्रं प्रतिमाति । २ भोमतेनः । ३ सिंहशासकाः । ४ कुम्भीरं महा-
हस्तिधरो वा ।

कोमला यथा—

सुन्दर गोकुलवृत्तं श्रुतिमथ चित्तं स्थिरं क्रियताम् ।
तव विरहे धृतवाधा कथमपि राधा दिनं नयति ॥१६॥

यथा वा मदीयरसकौस्तुभे—

कथमथ चारं चारं लपितमृदारं हरे तनुपे ।
त्वच्चरितं नखरेखा कुटिल विशेषादियं ब्रूते ॥२०॥

[लाटानुमासं लक्षयति]—

पदार्थघोरभेदे स्याद् योजनामात्रभेदतः ।
विभिन्नशब्दधार्ये^१ तु लाटानुग्राम ईरितः ॥२१॥

लाटानुग्रहो यथा—

परिव्रमति न यस्याः सन्निधौ प्राणनाथो-
भवति तपननामा शीतधामा हि तस्याः ।
परिव्रमति च यस्याः सन्निधौ प्राणनाथो-
भवति तपननामा शीतधामा हि तस्याः ॥२२॥

यमकं लक्षयति—

मजातीयानुपूर्वीकद्वितयैः पदेन च ।
भिन्नार्थबोधकं प्राङ्मुख्यमकं बहुमञ्जकम् ॥२३॥

[यमकं] यथा—

स्ममये समये समुपागते सञ्चिकले^२ चिकले कुसुमाक्षिभिः ।
असुरते सुरते हरिसन्निधौ सुवदने वद नेति न माम्प्रतम् ॥२४॥

१ विभिन्नशब्दधीविषये । २ सुचिकले इति पाठान्तरम् ।

तथा वा—

वारिदेन^१ विना सखि सायं यामिनीपवनोदरतोयम् ।

वायते शरणं कमपेता^२ यामिनीपवनोदरतोयम् ॥२५॥

[शब्दश्लेषं लभयति]—

एकोच्चारणतो यत्र भिन्नार्थप्रतिपादकः ।

शब्दोभयति स श्लेषोऽलङ्कारः समुदाहृतः ॥२६॥

अद्वयश्लेषो^३ यथा—

सत्यासक्तमना विभूषणरतिर्भृत्याभिमंशोमितः

कौमारोत्तमशक्तिहृष्टहृदयश्चक्रीधरोमादृतः ।

चञ्चच्चन्द्रकखण्डमण्डितशिरोरूपं दधानोऽर्जुनं

श्रीकृष्णो गिरिजापतिश्च भवतां मन्त्राय भूयाच्चिरम् ॥२७॥

‘कौ’ इत्यत्र चक्रीधरोनादृतः^४ इत्यत्र च शब्दगतश्लेषो बोध्यः ।

यथा वा—

मृतावासो वामो विषमशनमाशा हि वसनं

शिरोजालं माला सततमपि बाला तनुधरा ।

शिरस्येयं जाता जगति यदि हा तात कुदशा

तदन्यः को गणयः स्थितवति विधौ मूर्ध्नि कुटिलः ॥२८॥

अत्र ‘विधौ’ विधातरि चन्द्रे च शब्दश्लेषः ।

अथाथार्थानुसारात्तत्त्वार्थः । न. प. —

१ पङ्क्त्यधिकारीयं छन्दः । २ अशुद्धम् । ३ च वर्णपदलिङ्गभाषा-
प्रट्टनिप्रत्ययविभक्तिवचनानां मिलित्वादष्टविधोऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।

उपमाऽनन्वयस्तद्वदुपमेयोपमा ततः ।

उत्प्रेक्षाऽथ ससन्देहोरूपकापह्नुती तथा ॥२६॥

अर्थरलेपः समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निर्दर्शना ।

अप्रस्तुतप्रशंसाऽतिशयोक्ती परिकीर्तिते ॥२७॥

प्रतिवस्तूपमा तद्वद् दृष्टान्तो दीपकं तथा ।

सुन्ययोगित्वनामैकौव्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥२८॥

आशेषालङ्कृतिः प्रोक्ता कथिता च विभाषना ।

कीर्तिता च विशेषोक्तिर्यथासङ्ख्यं तथेतिवत् ॥२९॥

कथितोऽर्थान्तरन्यासनामालङ्कार उत्तमः ।

विशेषश्च तथाख्यातोविरोधोऽपि प्रकीर्तितः ॥३०॥

आख्याताश्च स्वभाषोक्तिव्याजस्तुतिसहोक्तयः ।

विनोक्तिश्च तथाज्ञेया परिश्रुतिः प्रहर्षणम् ॥३१॥

भाविकं काव्यलिङ्गं च पर्यायोक्तं तथैव च ।

उदात्तनामाऽलङ्कारः समुच्चय उदीरितः ॥३२॥

पर्यायश्चानुमानं च ज्ञेयः परिकरस्तथा ।

व्याजोक्तिः परिसङ्ख्या च तथैवान्योन्यमुत्तरम् ॥३३॥

सूक्ष्ममारौ तथा ज्ञेयौ कथिताऽलङ्कृतिस्तथा ।

समाविस्तु ममं तद्वद्विषमं चाधिकं पुनः ॥३४॥

प्रत्यनीकं मीलितं च स्यातामेकावलीस्मृती ।

भ्रान्तिश्चापि प्रतीपश्च सामान्यं च विशेषकः ॥३५॥

तद्गुणतद्गुणौ चैव व्याघातः परिकीर्तितः ।

मंसृष्टिसङ्करावेते चार्थालङ्कारमञ्जकाः ॥३६॥

तत्रोपनां लक्ष्यति—

भिन्नत्वे सति सावर्म्प्यमुपमानोपमेययोः ।

सत्यमारोपितं वा स्यादुपमा सा प्रकीर्तिता ॥४०॥

यथा—

छशाङ्गि शीतांशुरिवाननं तत्र

प्रफुल्लनीलोत्पलवद् विलोचने ।

स्रवत्सुधेयोक्तिरियं च लक्ष्यते

मनोऽधुना कोष्णमिवेदमद्भुतम् ॥४१॥

यथा या—

बाले तावकवदनं विधुरिव भाति ।

अमृतमिवावरमधु किं न प्रददाति ॥४२॥

यथा या—

पालाः शैवालतुल्याः कुवलयसदृशे लोचने ते च वक्त्रं

चञ्चल्यशानुकारं विशशकलसमं बाहुयुग्मं विशानम् ।

लास्यैर्वारिकञ्चैर्हृदइव सुमृतोनाभिदेराः पुरस्ता-

दुत्तापं हन्त बाले कलयसि मम किं चित्तमेतन्न विद्मः ॥४३॥

अनन्वयं लक्ष्यति—

एकं पदं बोधकं स्यादुपमानोपमेययोः ।

एकवाक्यगतं यत्र तत्रानन्वय उच्यते ॥४४॥

१ परिगणनेऽस्मिन् प्रदीपपरिगणितकारणनालाया अनुल्लेखः तत्रा-
परिगणितस्य ग्रहर्षणस्थोन्नेसरच बोध्यः ।

यथा—

विस्फुरन्ति तदङ्गानि तदङ्गानीव भूतले ।
त्वदीयवदनं कान्ते त्वदीयवदनोपमम् ॥४५॥

यथा या—

कथयन्ति हरे नाथ स्वामिव त्वां मनीषिणः ।
भुक्तिमुक्तिप्रदातरमतस्त्वां शरणं भजे ॥४६॥

[उपमेयोपमां लक्षयति]

उपमानोपमेयत्वमुपमेयोपमानता ।
यदा मियोभवेदेवमुपमेयोपमा तदा ॥४७॥

उपमेयोपमा यथा—

श्रीरिवामाति नियतं मतिस्ते शृण्वीपते ।
राजन् मतिरिवामाति श्रीरियं शर्मदायिनी ॥४८॥

अत्र श्रिय उपमानत्वं मत्याः सर्वजनोपारक्तत्वेन मत्यारचोपमानत्वं श्रियः
स्थिरत्वेन बोध्यम् ।

यथा या—

तनुवद् भासते कान्तिः कान्तिवद् भासते तनुः ।
अचलेव प्रभो कीर्तिस्तव कीर्तिरिवाचला ॥४९॥

अत्र तनोरुपमानत्वं कान्त्याः प्रतिपक्षमुपचीयमानत्वेन कान्त्यारचोप-
मानत्वं तनोर्नोहृत्त्वेन धरण्या उपमानत्वं कीर्त्याधिरकालस्थायित्वेन
कीर्त्या उपमानत्वं च विस्तृतत्वेन ज्ञेयम् ।

१ अत्र द्वितीयसदृशव्यवच्छेदो व्यज्यते । २ अत्र तृतीयसदृशव्यव-
च्छेदो व्यज्यते ।

[उत्प्रेक्षां लक्षयति]

उपमानांश^१ एव स्यात् फोटिरुत्कृष्टतांगतः ।

यथोपमेयमन्देह उत्प्रेक्षा सा प्रकीर्तिता ॥५०॥

ध्रुवं नूनमिव प्रायो मन्येशङ्केयदादयः ।

उत्प्रेक्षायाचक्षः शब्दाः काव्यविद्धिरुदीरिताः ॥५१॥

उत्प्रेक्षा यथा रसकौस्तुभे—

अङ्के स्थिता घनरुचेर्मधुशदनस्य

पङ्केरुद्रापत^२ सुखी परिराजतेस्म ।

शङ्के कलातिविमला शशिनः कलङ्कः

पर्यङ्कमप्यकलिता भुवि सङ्गतेति ॥५२॥

यथा वा—

लावण्यामृतजलधौ मुखशशिर्नो मज्जतः सुरशः ।

वेणो धौतकलङ्कध्रेणोन्यवधारितं विदुषा ॥५३॥

यथा वा—

सुपमाविमयविशदे रमणीमुखवारुताविजितः ।

नखमिपते हिमधामा किमु वामावरणपङ्कजे पतितः ॥५४॥

समन्देहं लक्षयति —

मेदोक्तिमहिता चैकाग्नेदोक्तिमहिता परा ।

एवं द्वैविध्यमापन्ना सन्देहालङ्कृतिः स्मृता ॥५५॥

१ उपमेय उपमानश्लोकटैककोटिकराङ्गैव सम्भवनालङ्कारोत्प्रेक्षेति सारम् ।

२ आपतशब्दो रुचिरार्थकोऽपि ।

एको निश्चयगर्भः स्वाभिधयान्तः परस्तु यः ।

भेदोक्तिसहितस्त्वेवं द्वित्रिवः परिकीर्तितः ॥५६॥

निश्चयगर्भसन्देहो यथा—

रुद्रोऽयं समुपागतः किमु रूपा रूपातः स पश्चाननः

किं वाऽयं प्रलयानलो दहति नो सर्वा दिशः सर्वतः ।

कालः किं महिषासनः स विदितः सङ्ग्रामभीमाङ्गने

त्वामासीदप विपक्षरक्षकमद्राः सन्देहदोलायिताः ॥५७॥

निरवयवो यथा —

किं पीपुषमयूख एषे रमते नाङ्कः समुद्रीक्ष्यते

किं पङ्केरुहमुयकैर्विकसितं नालं क वाज्जं जलम् ।

इत्थं संशयसञ्चयाञ्चितहृदा बालेऽतिकाले मया

स्मेरत्वेन मनोदरेण विदितं वस्त्रं तवेति ध्रुवम् ॥५८॥

भेदोक्तिसहितो यथा—

आदाय पूर्णशशिकान्तिचयं नु तस्या-

रचेतोमवेन विधिना समकारि वस्त्रम् ।

नैवेद्यं नु वदनं जरसाञ्जलीढो-

निर्मातुमत्र भुवने कुशलो विधाता ॥५९॥

रूपक अश्रयति—

साम्यातिशयतो यः स्यादुपमानोपमेययोः ।

भेदधीकालिकोऽभेदारोपोरूपकमुच्यते ॥६०॥

१ इह द्वितीय चतुर्थ पक्षवाक्यार्थशोधानां प्रथम तृतीय पञ्चम वाक्यो-
त्थापितसंशयनिर्चकत्वादेव निश्चयत्वमश्रयदेशः ।

रूपरू यथा—

वंशीस्वनस्तनितमुच्चतरं दधानं
पीताम्बरायततडिल्लतिरानिवानम् ।
भृन्दावने रुचिरकुञ्जगतं निरामं
वन्दे मुकुन्दजलदं नयनाभिरामम् ॥६१॥

यथा या—

वज्रविन्दु^१लसदिन्दुमञ्जुला
चारुदन्तरुचिचन्द्रिकोज्ज्वला ;
शीलशीतलमतिस्तु कामिनी-
यामिनी सुकृतिनामिनीपते ॥६२॥

रूपकमाला यथा—

सत्ये^२ धर्मनम्भरो भुवने भीमो रणप्राक्त्रणे
गाण्डीवी नकुलः प्रतीकसुपमामम्पद्विशेषे धृतः ।
प्रज्ञायामां सहदेव एव मिदितः कर्णोऽर्थिसन्तोषणे
पटू ते पाण्डुसुतास्तु कर्णमहिताभिर्वा त्वमेकः प्रभो ॥६३॥

[अण्डस्तुत लक्षयति]—

उपमेयं व्यवस्थाप्य यत्रासत्पतया पुनः ।
उपमानस्य मत्पत्यकथनं स्यादपह्नुतिः ॥६४॥

यथा—

‘मित्रावमानसमये सखि वैरिणोऽस्य
चन्द्रस्य हन्त करसङ्गमशङ्कयाऽसौ ।
अम्भोजिनी सपदि सायमुपेतभृङ्ग-
श्रेण्यामिषेख गरलं कबलीकरोति ॥६५॥

[अपह्नुतिप्रकाशान्तर लक्षयति]—

सङ्गोप्योऽपि प्रकटितः केनचिद्वेतुना पुनः ।
योऽर्थस्तस्यापलापो यः सोऽप्यन्योऽपह्नुतः ॥६६॥

यथा—

सुतरो विलसति लतिका तरुविमलयषाणिना स्पृष्टा ।
ध्यायसि किं सखि पुरुषं नहि नहि त्रासन्तिका रीतिः ॥६७॥

यथा—

हृदयभङ्गाधिकवाधां शमयतु को नागरादन्यः^१ ।
इच्छसि किं रतिचतुरं नहि नहि मखि मेपजं ब्रूमः ॥६८॥

[अर्थरत्नेषु लक्षयति]—

परिवृत्तिसहः शब्द एको यत्रार्थयोर्द्वयोः ।
योवको जायते योर्थरत्नेषु सोऽभिहितो बुधः ॥६९॥

यथा—

उज्ज्वलशिरा^२ बहुतराम्बुधराभिमेत्यो-
नागावलीसततशोमितवासदेगः ।

१ मित्रं सुहृत् मित्रं सूर्यश्च । २ नागरो विद्वान् नगार्त्तवासी नागर
मुस्तकीपथं च । ३ शिरःशृङ्गं च । नागौ श्विनिसर्पौ ।

विच्छेदशक्तिरुक्तादृष्टपादपत्रः

संराजते धरणिमृजितरां धरायाम् ॥७०॥

[सनत्सोक्तिं लक्षयति]—

प्रकृतेऽप्रकृतताभेदबुद्धिर्यां सम्भवस्तुमिः ।

समासोक्तिरसौ त्रेधा कार्यलैङ्गविशेषतैः ॥७१॥

यथा—

रे रे धीरसमीर पुष्पजं रजोवाहोद्विकल्पोलिनी-

चञ्चलधीकरवृन्दतुन्दिल सखे वन्यस्त्वदन्योजसि कः ।

यद्भवामासुरतावसानसमये स्वेदामिरामानना-

त्नामालिङ्गति सादरं भ्रुजलतामुचोन्य दूरान्मुहुः ॥७२॥

अत्र प्रकृते वायावप्रकृतरय सन्नायकस्याभेदबुद्धिः ।

यथा वा—

अमिनर भटिति निकुञ्जम् चलपन्लवपाणिना महती ।

त्वामाह्वयति वनाली सहचरि वनमालिनाऽऽदिष्टा ॥७३॥

अत्र प्रकृतायां वनालयानप्रकृतायाः कृष्णनिदेशकारिण्या अभेदबुद्धिः ।

[निदर्शनां लक्षयति]—

उपमाकल्पकं वाक्यं यत्रासम्भविनोर्द्वयोः ।

शब्दार्थयोः प्रकथनं तत्रैका स्यान्निदर्शना ॥७४॥

यथा—

शैलारचान्ति नभसो निपतन्ति तारा-

धातधरा धरणिगा यदि वा भवन्ति ।

नाशयणाद्विमुक्ता यदि भक्तलोकाः

सन्त्यज्यते खलु तदा महता महत्तमम् ॥७५॥

यथा या—

दहनो भवति सुशीतो यदि कस्वीतो विलेशयो रमते ।

मुञ्चति जगति तदानीमनुचितपाणीमहो पिशुनः ॥७६॥

[प्रकारान्तरं लक्षयति]—

उपमाकल्पकं वाक्यं यत्रसम्भरतोर्द्धयोः ।

अर्थयोस्तत्र भवति द्वितीया तु निदर्शना ॥७७॥

यथा—

परसन्तापको यस्तु सोऽपि सन्तापमागू भवेत् ।

शशी विरहिसन्तापी हरनेत्राग्नितापितः ॥७८॥

[अप्रस्तुतप्रशंसां लक्षयति]—

अप्रस्तुतप्रशंसां स्याद् यदाऽप्रस्तुतमनुनः ।

कथनं प्रस्तुतार्थस्य भवेदुत्कर्षणे ॥७९॥

यथा—

सानन्दं वनदन्तिनो मदबलत्रिभोचकुम्भस्थलाः

सङ्गीडन्ति लसन्ति मत्तमहिषा युद्धाय दम्भोदताः ।

अध्यागन्ति विनोदिनस्ततस्ततो गुग्वाः कुरङ्गादयः ॥८०॥

शङ्खे सध्रुति मन्दिरे बहुतरे राजन् मरुद्वैरिणाम् ॥८०॥

अत्राप्रस्तुतस्य यैरिपलायनस्य कथनेन शत्रुं प्रति राजप्रयोगस्योत्कृष्टं
योष्यते ।

यथा या—

उत्पत्तिर्विमुदेवरुद्धमवने वृद्धिस्तु नन्दालये
लीला गोकुलबालकैरनुपर्द हिमा हि हिंसादिषु ।
उच्चैः प्रेमघनञ्जये यदुपतेर्यद्वोत्सवो भारते
को जानाति मनागपि वितितले चित्रं चरित्रं विधेः ॥२१॥

अत्राप्रस्तुतस्य यदुपतेः कथायाः कथनेन प्रस्तुतस्य विधेः अत्र चरितस्योत्कर्षः ।

[अतिशयोक्तिं ज्ञापयति]—

मेदज्ञानसहायं यदाहायं निश्चयात्मकम् ।
विज्ञेयातिशयोक्तिः सा यत्रान्यामेदबोधनम् ॥२२॥

यथा—

कनकलतायां कमलं कमले नीलोत्पलाद्वितयम् ।
तदुपरि वरमधुपाली कलयति किल चञ्चलं चेतः ॥२३॥

यथा या—

रम्भायुग्मे कनकलतिका श्रीफले सन्दधाना
प्रादूर्भूतं शशविरहितं तत्र शीतांशुविम्बम् ।
तत्र प्रान्ते परमकुटिला सद्वितीया मृणाली
ज्ञातुं चित्रं किमपि चरितं क संमर्थोविधातुं ॥२४॥

[प्रशरान्तरं ज्ञापयति]—

यदिचेदादिमिशन्दैरसम्भावित वस्तुनः ।
उक्तिर्वाचोपमानस्यातिशयोक्तिरियं परा ॥२५॥

१ अर्जुने ।

यथा—

नक्षत्राणि रजःकणान् गणयितुं रोद्धुं गतिं मारुतीं
 सप्तद्वीपपतीमिमां वसुमतीमुत्तोन्य घर्तुं करे ।
 बाह्वभ्यां यदि तर्तुमप्युधिगणं कोऽपि क्षमश्चेद् भवेत्
 सह्ययातुं कुरालो जनो भुवि तदा श्रीनाथ युष्मद्गुणान् ॥८६॥

यथा या—

मिथुं शरत्पर्वणि निःकलङ्कं
 स्मरत्सुधं चेदुदियात् सितांशोः ।
 तेनोपमीयेत मूलं तटानीं
 सानन्दमिन्दीवरलोचनायाः ॥८७॥

प्रतिशयोके प्रकारान्तराणि^१ विस्तरमशङ्कपेक्षितानि ।

[प्रतिवस्तूपनः लक्षयति]—

प्रतिवस्तूपमां दिवाहूपमानोपमेययोः ।
 वाक्ययोरेकगर्भश्चेद् विभिन्नपदबोधितः ॥८८॥

यथा—

तापं तनोति तपनो दहनः प्रदाहं
 शैत्यं करोति पानो मलयाचलम्य ।
 चारं जलं जलनिधेर्मदि किं मिचित्रं
 सङ्गीयते हि महतामचलः स्वभावाः ॥८९॥

अत्र महतामुपना तपनादीनां पर्यवस्यति ।

यथा या—

तपोमिरुग्रैगिरिजे भवत्या

हृतं मनो योगमलं भवस्य ।

विद्वोभितं वारि गभीरमब्धे-

र्न ज्योत्स्नया किं ललितैर्विकामैः ॥६०॥

अत्र ज्योत्स्नाया उपमा गिरिजाया अभ्येरुपमा भवस्यावसेया ।

[दृष्टान्तं लक्षयति]—

गम्यते यदि सादृश्यं प्रणिधानवशाद् द्वयोः ।

दृष्टान्तनामाऽलङ्कारस्तदा मिद्धिरुदीर्यते ॥६१॥

यथा—

आलोकिते त्वयि भविष्यति कृष्ण तस्या-

हृष्टं मनः सपदि कुण्डिनभूषजायाः* ।

पूर्वाचले समुदिते तरणी प्रभाते

सप्तो विक्रममयते कुसुमं नलिन्याः ॥६२॥

अत्र रुक्मिणीहृदय कनकवत् कृष्णस्य दर्शनं सूर्यवदिति प्रतीकते ।

यथा वा—

धीरोऽप्यधीरतां याति तिलोक्य सुदृशो मुरम् ।

पूर्णं चन्द्रमसो बिम्बं दृष्ट्वाऽन्धिस्तरलायते ॥६३॥

[दीपकं लक्षयति]—

सकृदेवाभिगानं चेदुपमानोपमेययोः ।

धर्मिणो धर्मरूपाया क्रियाया दीपकं स्मृतम् ॥६४॥

यथा—

दानेन भूपरिशृद्धस्वपया कुलस्त्री
वादेन चाकृग्नयेन च विज्ञमिप्रः ।
सूरोदयेन दिवसं शशिना त्रियामा
शीलेन भूमिवलये किल भाति लोकः ॥६५॥

यथा या—

शटाहरीणां मणयोऽहिगुनां
मुक्ताः सपुन्मचमतद्गजानाम् ।
कुचाः प्रशस्तान्वयकन्यकानां
ग्रहीतुमर्हाः किमु जीनितानाम् ॥६६॥

अत्रैकया क्रियया^१ सहान्वयः ।

[तुल्ययोगितां ज्ञायति]—

अप्रस्तुतानां वस्तूनां प्रस्तुतानामथापि वा ।
एकधर्माभिसम्बन्धे कथिता तुल्ययोगिता ॥६७॥

यथा—

किं ते पुरः सुतनु चम्पकदाम का वा
सौदामनी कनककेतकनर्मगश्रीः ।
स्मेराभिराममुखमण्डलसन्निधाने
पद्मेरुहस्य शशिनश्च कथा वृथाऽभूत् ॥६८॥

१ प्रथमोदाहरणे भानक्रियया द्वितीयोदाहरणे तु ग्रहणानर्हत्वरूपमेण
प्रस्तुतानानन्वयः ।

यथा वा—

दानप्रगाहपरितोषितभूसुरस्य^१

सत्कीर्त्तिचन्द्रधमलीकृतभूतलम्प ।

कल्पद्रुमसिद्धशतोपशमानहेतुः

कस्ते पुरः क्षितिप का खनु कामधेनुः ॥६६॥

[व्यतिरेक लक्षयति]—

उपमानाद् यदाधिक्यमुपमेयस्य^२ कल्पते ।

तदेव व्यतिरेकात्पुनलङ्कारं प्रचक्षते ॥१००॥

यथा—

करतलप्रविनिन्दितपल्लवा

पटतिस्फुटपद्मरुचिः स्फुटम् ।

मुलविनिजितशास्दरार्चरी-

पतिनिभा भुवि भाति मुलोचना ॥१०१॥

यथा वा—

नीचाशयमकूपारं^३ समुन्नतमहाशयः

गाम्भीर्यादिशुणं रामो जितशत्रु मैथिलीपतिः ॥१०२॥

आक्षेप लक्षयति—

यः प्राकरणिरुत्वेन वचनार्हस्य वस्तुनः ।

शब्दगत्या निषेवः स्यात् स आक्षेपः प्रकीर्त्तितः ॥१०३॥

१ विशिष्टशक्त्या कथितपदत्ववाध । २ उपमानाधिक्येऽपि सामानर-
स्त्वनानुमत्या व्यतिरेकोऽवचीनौ स्वीक्रियते । ३ समुद्रम् ।

यथा—

नलिनीदलमपि^१ तुलयति सा दहनेन ।

अलमथ सम्प्रति मुरहर बहुकथनेन ॥१०४॥

यथा वा—

उत्तापं तनुते हिमांशुरनिशं श्रीखण्डशैलानिल-

स्तस्या मञ्जुमिलोलखञ्जनदृशो निर्माति मर्मव्यथाम् ।

माला पुष्पमयी तनौ च निहिता मग्नः स्फुलिङ्गायने

भूयः किं कथयामि निष्कृष हरे हा हन्त नाहं युवे ॥१०५॥

[विभावनां लभयति]—

विनाऽपि कारणं यत्र कार्योत्पत्तिर्निवर्धयते ।

विभाषनामलङ्कारं तत्र धीराः प्रचक्षते ॥१०६॥

यथा—

समुदयते हिमधामा मा वामा तापमाधवे ।

विकसति वनकुसुमाली मुरहर तालीदलद्युतिं लभते ॥१०७॥

अत्र कारणं विग्रेय नायिकायास्तपस्य पाण्डुरोगस्य च कार्यस्योत्पत्तिः ।

यथा वा—

भक्त्यनातपे स्वेदो विना^२ वातेन वेपथुः ।

अशीर्ते किञ्च रोमाञ्चः कण्ठ सखि ते क्रमः ॥१०८॥

१ करवा छन्दः । २ आतपादिकारणाम्भावेऽपि स्वेदादिकार्योदयादिह विभावना ।

विशेषोक्ति लग्नयति]—

हेतुमत्त्वेऽपि कार्यस्य यत्रानुत्पत्तिरुच्यते ।
वाच्यज्ञैर्मन्यते तत्र विशेषोक्तिरलङ्कृतिः ॥१०६॥

यथा—

विक्रमति नहि मृत्वपत्रं सद्यनि समुपागते मित्रे ।
त्यजति न सखि तत्र रागं श्रुतिभागं सेवते चक्षुः ॥११०॥

यथा वा—

तत्र वेदनामृतरश्माबुदिते कस्मात् परो दयिते ।
सम्भवति स्मरदाहो मनसि तदाहो न जानीमः ॥१११॥

[यथाङ्गुल्य लग्नयति]—

उद्वेगेषु विधेयानां नियतेन क्रमेण यः ।
अन्वयस्तमलङ्कारं यथासङ्ख्यं प्रचक्षते ॥११२॥

यथा वा—

एकस्त्वं नृपते विवेकविदितो रुच्यो रणग्रामणी
, सम्मानं रतिकौशलं ग्रहरणप्रागल्भ्यमुल्लामयन् ।
नित्राणां भृगशावसुन्दरदृशां विद्वेपिणां चान्वहं
सौख्यं प्रेमचयं भयं च हृदये संवर्द्धयन् वर्तसे ॥११३॥

यथा वा—

अरो हरौ बन्धुजने च राजन्
पुष्पन् भयं भक्तिमरं सुखं च ।

१ शैत्यकारणीभूतचन्द्रसद्भावेऽपि शैत्यानुदयाद् विशेषोक्तिः ।

ज्वलत्प्रतापेन निशुद्धबुद्ध्या

घनेन चैको रमसे धरायाम् ॥११४

[अर्थान्तरन्यासं लक्षयति]—

सामान्यस्य पदार्थस्य विशेषेण समर्थनम् ।

प्रथमोऽर्थान्तरन्यासप्रकारः परिकीर्तितः ॥११५॥

यथा—

सज्जनाः खलु नोज्झन्ति दुष्टानपि समाश्रितान् ।

विपमुद्भिरतोनागांबन्धनः किं विमुञ्चति ॥११६॥

यथा वा मदीयरसकौस्तुभे—

सर्वथाऽपि वृथाज्ञेया प्रार्थना दुर्जने मुहः ।

सुवासावितचित्तोऽपि फली न विपमुज्झति ॥११७॥

[प्रकारान्तरं लक्षयति]—

विशेषस्य तथाऽर्थस्य सामान्येन समर्थनम् ।

द्वितीयोऽर्थान्तरन्यासप्रकारः समुदीरितः ॥११८॥

यथा—

आदावन्ते च तरणेविम्बं स्पर्शसुखप्रदम् ।

उदये प्रलये चापि स्थितिरतुत्या महीयसाम् ॥११९॥

[विरोधानासं लक्षयति]—

वस्तुगत्या विरोधस्य विरहेऽपि विरुद्धयोः ।

अभिवानमलङ्कारो विरोधानास इष्यते ॥१२०॥

१ कारणेन कार्यस्य कार्येण कारणस्य च समर्थनेऽर्थान्तरन्यासः ।

२ जातेर्जातिगुणक्रियाद्रव्यैः सह गुणस्य गुणक्रियाद्रव्यैः सह क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां सह द्रव्यस्य च द्रव्येण सह विरुद्धतयाऽऽपाममागतया विरोधाभासस्य दशभेदाः ।

यथा—

हागः प्रवालं नलदो मृणालं

श्रीस्रष्टस्रष्टं मलयानिलश्च ।

भगद्वियोगे हरिणायताच्या-

दागग्निवत् तापभरं तनोति ॥१२१॥

यथा वा—

कोमलमपि खलञ्चनं व्यथयति खनु मानमं सुधियाम् ।

निष्ठुत्तरनपिज्वितं सतां पुनर्मोदमातनुते ॥१२२॥

[स्वभाषोक्तिं लभयति]—

शिशुस्त्रीतिर्यगादीनां स्वक्रियारूपमर्थनम् ।

स्वभारोक्तिमङ्गारं द्रुते कव्यकोविदाः ॥१२३॥

यथा वा—

एकेन स्तनमेकं स्पृशति हरिः पाणिना मातुः ।

अपरेण स्तनमपरं धृत्वा मधुरं पयः पिरति ॥१२४॥

यथा वा—

स्मेरं सङ्कलयञ्छ्रष्टस्रष्टमलयं मूर्धाऽभिसन्धाग्यन्

कालिन्दीपुलिने वने तत इतो गाशारयन् निर्मयम् ।

वंशीचारुरवेण गोपगतिताचेतांसि सम्मोहयन्

साकं गोवृत्तशालकेन रमते मायाधरो माधवः ॥१२५॥

[व्याजस्तुतिं लक्षयति]—

स्तुतिर्निन्दामुखेनैव निन्दा स्तुतिमुखेन च ।

द्विविधा रसशास्त्रेण व्याजस्तुतिरुदीरिता ॥१२६॥

यथा—

गङ्गे भस्मविलेपनं विषवराभूषाः शिरःस्था जटाः

शार्दूलद्विपचर्म चारु वसनं भालेऽनलीया शिखा ।

माला मुण्डमयी गले च गरलं त्वं चापि मौलिस्थिता.

देवि त्वज्जन्मजने तनुमृतां सद्यः क एष क्रमः ॥१२७॥

यथा वा—

गङ्गाशुजङ्गवरतुङ्गतरङ्ग सिन्धो

किं ते स्तवेन बहुना मणिमण्डितस्य ।

वारा निषेध बडवादहनैकान्धोः

पातुं पयः वितितले वत कः समर्थः ॥१२८॥

[सहोक्तिं लक्षयति]—

एकव्यक्त्यन्वितो धर्म उभयत्रापि गम्यते ।

सहशब्दबलाद्यत्र सहोक्तिः साऽवधार्यते ॥१२९॥

यथा—

सह कमलकलापैः कोकमामोदयन्तः

सह निविडतमिस्त्रैतिन्दुकान्तिं हरन्तः ।

१ इह निन्दामुखेन गङ्गादेव्याः स्तुतिः प्रतीयते । २ अत्र स्तुतिमुखेन समुद्रस्य निन्दाऽवगम्यते ।

सह कुमुदकदम्बैर्वीरनारीनिपादं

दिशिदिशि कलयन्तो मान्ति मानोर्मयूखाः ॥१३०॥

यथा वा—

हाराः पतन्ति विमलाः सह नेत्रवाशं

धाराभिराशु विरहे तत्र राधिकायाः ।

श्वाप्तः सद्यः निशया धृषुतां च घत्ते

गोपीपते किमधिकं निनिवेदयामि ॥१३१॥

[विनोक्तिं लक्षयति]—

अन्यं^१ विना यदाऽन्यस्य स्यादशोभनता तदा ।

विनोक्तिनामालङ्कारं व्याहरन्ति मनीषिणः ॥१३२॥

यथा—

भक्तिं विनामधुरिषोः स्मरणं विदूरं

भक्तिश्च नैव हृदये स्मरणं विनाऽऽप्ते ।

मुक्तिर्विना तदुभयं नहि मर्त्यलोके

मुक्त्या विना न खनु गच्छति मर्त्यताऽपि ॥१३३॥

यथा वा—

निशा न दृश्या विबुना विनिर्यं

विना रक्त्वा मतिनो मृगाङ्कः ।

विनोभयं कैरिणी न हृष्टा

सृष्टा पिवात्रा मदनोत्पशाय ॥१३४॥

१ अन्यं विनाऽन्यस्य समीचीनत्वेऽप्यत्र प्रकारो विनोक्तेरन्यैरङ्गीकृतः ।

[परिवृत्तिं लक्षयति]—

यः समैरसमैर्वाऽपि गुणैर्निमित्तयो भवेत् ।

परिवृत्तिमलङ्कारं तं काव्यज्ञाः प्रचक्षते ॥१३५॥

यथा—

दृशं दृश्या प्रीतो निशि निशि शशाङ्काय रुचिरं

चक्षोरः स्वच्छन्दं सुखमनममाप्नोति नियतम् ।

शशाङ्को रामाणां प्रियरिहितानां च सुदृशां

दृशं नीत्या दत्ते वपुषि व्रत तार्पं बहुतरम् ॥१३६॥

[ग्रहर्पणं लक्षयति]—

यत्नं निनैर सिद्धिर्या वाञ्छितार्थस्य जायते ।

ग्रहर्पणपदार्थेयां द्रुयते वामलङ्कृतिम् ॥१३७॥

यथा—

^१विद्युच्छटाघनघटावृतमन्तरीचं

भानुप्रभाविरहि सम्प्रति केशरोज्यम् ।

नक्तं विभेति नितगमिति बालमेनं

त्वं प्रापय स्वभजनं वृषभानुकम्पे ॥१३८॥

[भाविकं लक्षयति]—

भूतस्य भागिनो वाऽपि पदार्थस्य तु वर्णनात् ।

यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तद् भाविकमुदीरितम् ॥१३९॥

१ उद्योतकारादिभिस्त्वेष समाभावेवान्तर्भावितः । २ भाण्डीरपने
नन्दस्योक्तिरियम् ।

यथा—

एणीदृशो लोचनखञ्जनाञ्जनं
 लग्नं प्रपरयामि हरे तवाधरे ।
 'तदङ्गसङ्गाय च भाग्निने पुनः
 साक्षात्करोम्यच्युत चञ्चलं मनः ॥१४०॥

यथा वा—

इयं भवित्री हरिणायताक्षी
 सौदामनीकाञ्चनतुल्यकान्तिः ।
 जगज्जिगीषोर्मदनाविषस्य
 परयाम्यहं सङ्गरजैत्रकेतुः ॥१४१॥

अत्र परयानीति^१ ।

[काव्यलिङ्गं लक्षयति]—

वाक्यार्थस्य कचित् कापि पदार्थस्य विशेषतः ।
 यत् कारणस्य कथनं काव्यलिङ्गं तदुच्यते ॥१४२॥

यथा—

'पुरा मुरारे तव नाम न स्मृतं
 शरीरभाजेत्यन्वारितं मया ।
 स्मृत्याऽप्य युक्तेन च न स्मरिष्यते
 तदेतदागोपुगलं चमत्त मे ॥१४३॥

१ तत्पदेन प्रतिपन्ननायिकायाः परामर्शः । २ भाविनः प्रत्यक्षायमाणत्वम् ।

३ इह वाक्यार्थस्य हेतुत्वम् ।

[पर्यायोक्ति लक्ष्यति]—

व्यञ्जनागम्य एवार्थो यत्र भङ्ग्याऽभिधीयते ।
काव्यज्ञास्तमलङ्कारं पर्यायोक्तं प्रचक्षते ॥१४४॥

यथा—

रामकृष्णौ पुरो वीक्ष्य हृदये कंभभूपतेः ।
सह शौर्येण धैर्येण सम्मदोऽवस्थितिं जहौ ॥१४५॥

अत्र कंसः शौर्यादिशून्योऽमूर्तिरिति व्यज्यते ।

यथा या—

अनङ्गरङ्गप्रतिमं मधन्तं
विलोकयन्त्या मृगलोचनायाः ।
हृदि त्रपा वासमुदं श्रुरारे
चिरन्तनीमप्यजहाव् यताशु । १४६॥

अत्र सा निस्त्राऽमूर्तिरिति व्यङ्ग्यम् ।

[उदात्तं लभयति]—

उत्कर्षव्यक्तये^१ यत्तु वर्णनीयस्य वस्तुनः ।
उदात्तं तच्च विशेषेण कथितं काव्यकोविदैः ॥१४७॥

यथा—

युष्मद्विस्तृगणद्वारि मदवारिविशोभिताः ।
वृंहितानि वितन्वन्ति करिणो धर्यामखे ॥१४८॥

१ महतामुपलभ्यत्वेऽस्य प्रकाशान्तरमन्यत्राभिहितम् ।

यथा वा—

युष्मद्भिर्द्युगणाङ्गनाः ममुचितामुत्तार्य वक्षस्थला-
 न्मुक्तालीं परितः क्षिपन्ति भवनप्रान्तेषु कौतूहलात् ।
 मोक्तुं तामथ मानसाख्यमरसीदंसाः स्रवंशा मुदा
 सम्प्राप्ताः क्षितिपालगाल भवतो गायन्ति नित्यं यशः ॥१४६॥

अत्र भिक्षुगृहसम्पद् वर्णनीयस्योत्तर्यं व्यनक्ति ।

[समुच्चय लक्ष्यति]—

एकस्यैव प्रधानस्य कारणस्य यदेतरे ।
 कार्योत्पत्तौ महायाः स्युस्तदा ज्ञेयः समुच्चयः ॥१४७॥

यथा—

क्रूराः कामशाः मुहुः प्रतिदिशं गर्जन्ति पाथोधराः
 केकाः सङ्कलयन्ति मत्तशिखिनो वर्षासु हर्षकुलाः ।
 कान्तो हन्त विशूर एव हृदयं दीनं नर्वनिं वयः
 सख्यः सन्ति न सन्निधौ कथमहं प्राणान् विवर्तुं क्षमा ॥१४८॥

अत्र दुःखे प्रधानकारणं कानशरं परे नत्साक्षात्कारिण ।

यथा वा—

आच्छ्रवं गगनं धनैरनुपमैः केकामनेकममी
 कुर्वन्ति प्रमदावृताश्च शिखिनः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
 भीमा प्रावृषि यामिनी विदधते कोलाहलं दर्दरा
 मानः सम्प्रतिपद्यते सखि कथं जागति देवः स्मरः ॥१४९॥

१ गुणयो क्रियोर्गुणक्रिययोर्वा योगपक्षेऽस्य प्रकारान्तरम् ।

अत्र मानभङ्गे मेघाच्छन्नं गगनं पद्यानकारणम् इतरे तत्सहायकाः ।

[पर्यायं लक्षयति]—

सम्बन्धः स्यादनेकत्र क्रमेणैकस्य वस्तुनः ।

यस्तं पर्यापनामानमलङ्कारं प्रचक्षते ॥१५३॥

यथा—

आसीत् पूर्वमागधसिन्धुसलिलं निस्तृत्य तस्मादरं

शम्भोर्भालतलेऽनलेन धलिते तिष्ठन्निद्रो भूपपन् ।

स्फीतः शीतः सरोज्य विस्तृतनभोमध्ये गतश्चास्तां

सोऽयं सम्प्रति वादते यदि तदा कर्म किमाचक्ष्महे ॥ ५४ ॥

अत्रैकस्य शशिनः क्रमेणानेकत्र सम्यग्धः ।

यथा वा—

उद्भूतः करिराजकुम्भपुगले वृद्धिं गतो भास्करे

प्रातः पङ्कजकोटरेषु ललितां चक्रे विभावस्थितिम् ।

लीलां संविदधी तबाधरदले सोऽयं सरोजानने

रागः सम्प्रति लव्यते तु हृदये जाले किमित्यद्रुतम् ॥१५५॥

अत्रैकस्य रागस्त्वानेकत्र सम्बन्धः ।

[अनुमानं लक्षयति]—

यत्र माधवस्य संमिद्धिः सावनेन विधीयते ।

अनुमानमलङ्कारं तं वदन्ति विचक्षणाः ॥१५६॥

१ वृद्धि गतः । २ रागस्य मेहेऽप्यभेदाप्यवसायादैक्यम् ।

यथा—

यत्र किञ्चिदपि लोललोचना
 परयति स्मरशिलीमुखावली ।
 तत्र निष्पतति तद्धि सुभ्रुवो-
 मन्मथोऽपि वशतामुपागतः ॥१५७॥

यथा वा—

यत्र पुंसि हरिमक्तिरुत्तमा
 तत्र तिष्ठति दया दयानिधेः ।
 तद्धि भक्तिवशगो जनार्दनो-
 भक्तलोकभवशोकमोचनः ॥१५८॥

[परिकरं लक्षयति]—

प्रत्याग्यते विशेष्यस्य यत्रोत्कर्षो विशेषणैः^१ ।
 अलङ्कारः परिकरः सुधीभिः सोऽभिधीयते ॥१५९॥

यथा—

यशोनिशाधीशविशोभितास्त्रिल-
 क्षमाघराम्भोधिभोमहोत्तलः ।
 प्रतापसन्तापितवैरिमण्डलो-
 रराज राजा^२ चितिपाकशासनः ॥१६०॥

१ सामिप्रायाने क विशेषणसङ्काच एवायमलङ्कारः । २ अत्रोदाहरणद्वये एको विशेषणानां सामिप्रायत्वम् ।

यथा वा—

प्रतापतनोत्तापतापितारिकुलाङ्गनः ।

राजते नृपतिर्दानैस्तोषिताखिलभृसुरः ॥१६१॥

[वराजोक्तिं लक्षयति]—

व्याजेन गोपनं यत्र कथञ्चिद्व्यक्तस्तुनः ।

व्याजोक्तिं तमलङ्कारं व्याहरन्ति मनीषिणः ॥१६२॥

यथा—

मध्येस्थिता गुरुजनस्य विलोक्य कान्तं

स्वेदाम्बुपूरिततनुः सुमुखी बभूव ।

ऊर्ध्वागमस्य महिमाजतिप्रहानिदानी-

मित्युक्तमत्यतिमृदुस्मितमाततान ॥१६३॥

अत्र नायिकाया व्यक्तस्य सात्त्विकभावस्य गोपनम् ।

यथा वा—

प्रियमालोक्य^१ सुमुखी रोमाञ्चनिचयाञ्जिता ।

सस्मितं स्तुतिमारेभे मलयाद्रिनमस्ततः ॥१६४॥

[परितद्धृत्वां लक्षयति]—

यदन्यस्य समानस्य व्यवच्छेदाय जायते ।

कथनं परितद्धृत्वां तामाहुः काव्यविशारदाः ॥१६५॥

यथा—

किं ध्येयं सुधियां मुरारिचरणः किं कार्यमार्यव्रतं

किं रम्यं धरणीमणेः शुचिपशः श्लाघ्या भृशं का दया ।

१ अत्रापि व्यक्तस्य सात्त्विकभावस्य गोपनम् ।

किं देयं मुजनाय चारु हृदयं किं भूषणं योषितां
लज्जा किं जनरञ्जनं सुविनयः किं चित्रमेतज्जगत् ॥१६६॥

इयं प्रश्नपूर्विका परिसङ्ख्य ।

अप्रश्नपूर्विका यथा—

नारायणपदे प्रेम न च हेमगृहादिषु ।
चिन्ता परमधर्मेषु नाधर्मेषु मनीषिणाम् ॥१६७॥

[अन्योऽन्य लक्षयति]—

यत् परस्परमुत्कर्षकारणत्वं पदार्थयोः ।
तदन्योऽन्यमलङ्कारं ब्रुवते काव्यकोविदाः ॥१६८॥

यथा—

हरिणा शोभते लक्ष्मीर्लक्ष्म्या च शोभते हरिः ।
जानक्या राजते रामोरामेणापि च जानकी ॥१६९॥

यथा वा—

धरण्या शोभते राजा राज्ञा च धरणी भृशम् ।
भारत्या मासते विद्वान् विदुषा चैव भारती ॥१७०॥

[उत्तरं लभयति]—

अनुपात्तमपि प्रश्नवाक्यं यत्र प्रकल्पते ।
उत्तरश्रुतिमात्रेण तदुत्तरमितीत्यते^२ ॥१७१॥

१ व्यवच्छेदकस्य वाच्यत्वे शाब्दी गम्यत्वे चार्थीय भवति । २ इतरत्र -
वृत्तितत्पर्यविरहे सत्त्वान् परिसङ्ख्यातोभिन्वते त्यस्यासदृशप्रश्नपूर्वकोत्तर-
रूपोद्दितीय प्रकार ।

यथा—

क्रेता विटुममुक्तानामहमेव चणिकपते ।
गृहीत्वा मूढ्यमुचितं त्वरितं सम्प्रवच्छ ताः ॥१७२॥

अथ क्रतुरुत्तरेण यणिकप्रसन्नस्योन्नयनम् ।

[सङ्गं लक्षयति]—

अन्यस्मै क्रियते यत्र सूक्ष्मार्थस्य प्रकाशनम् ।
केन चित् स्मारकेजेदं सूक्ष्ममित्यभिधीयते ॥१७३॥

यथा—

दूरादेव प्रियं ज्ञात्वा रतिलोलुपमानसम् ।
करोक्तिसस्मिता तन्वी लघु^१ लीलाञ्जमुद्रणम् ॥१७४॥

यथा या रसकौस्तुभे—

समुपेते^२ निजदयिते गुरुतविधस्थापिनी सुमुखी ।
विलिखति नखेन भूमौ मुहुरपि विधुमण्डलं विदुषी ॥१७५॥

[सारं लक्षयति]—

उत्तरोत्तरमुत्कर्षप्रत्ययोयत्र जायते ।
सर्वालङ्कारसारस्तु सारस्तत्रामिधीयते ॥१७६॥

यथा—

देशेषु मिथिला^३ श्रेष्ठा तत्र सीरर्धजालयः ।
सतीशिरोमणस्तत्र सीता रघुपतिप्रिया ॥१७७॥

१ शीघ्रम् । २ चन्द्रनयनलवलोचनासेचनकलाविगमनाय सल्लेखः ।

३ नगरीवाचकस्य देशे रुद्धिः ।

यथा वा—

सारं मवेऽत्र धरणी धरणी पुरीयं
 पुर्या च हर्म्यपटलं रजताभमुच्चैः ।
 हर्म्येऽपि फुल्लुमुमोच्चयचारुतन्यं
 तन्ये तथा प्रियतमा स्मग्जैत्रहेतिः^१ ॥१७८॥

[असङ्गतिं लक्षयति]—

भिन्नदेशगतत्वेन कार्यकारणभृतयोः ।
 अर्थयोरभिधाने स्यादमङ्गतिरलङ्कृतिः ॥१७९॥

यथा—

कोदण्डच्युतवाणो दाशरथ्यमैथिलीभृतुः ।
 पतति निशाचरनाये^२ विदीर्यते दनुजान्तभाहृदयम् ॥१८०॥

यथा वा—

गरलं मुखे खलानां सम्मुञ्चति मजनः सहमा ।
 तरुणीहृदि कुचमारो युनां वत खिप्रते चेतः ॥१८१॥

[ममावि लक्षयति]—

करुणान्तरसत्त्वेऽपि^३ यत्रास्मिकक्षरणान् ।
 स्यात् सौकर्यं तु कार्यस्य ममाङ्गिः सोऽभिधीयते ॥१८२॥

१ हेनिरायुधम् । २ रावरो । ३ राखणान्तरात् सनुवये रत्नेरुपाति-
 कान्यायेन इह तु वाक्यालोचनायायेनेति भेदः ।

यथा—

गिरिजामानमङ्गाय व्याकुलस्य पिनाकिनः ।
रावणेनोपकाराय चालितो रजताचलः^१ ॥१८३॥

यथा वा—

भर्तुर्गमनरोधाय स्थितायाः पुरतो मम ।
साहाय्यमकरोदाखि कोकिलः कलनिस्वनैः ॥१८४॥

[मनं लक्षयति]—

^२वस्तुनोस्तुन्यगुणयोर्योगस्योचित्यचर्चया ।
प्रशंसनं विशेषेण समाख्याञ्जङ्कतिर्मता ॥१८५॥

यथा—

लाभयतिशयेन निमित्तिकृतो धातुः परं कौशलं
सीता यद्गचिता नितो मृगदृशां सौन्दर्यदर्पापहा ।
पुंसां रूपमदं च यद् दवयितुं रामोऽभिरामः कृतः
रूपात्तं सम्प्रति सङ्गमे तदनयोर्विदग्ध्यमस्याधिकम् ॥१८६॥

यथा वा—

पूर्वं रामरूपतामयमितः कृष्णस्तदा सङ्गिनी
कुञ्जेयं भलि संस्थिताज्म्य^३ सदृशी प्राणाविका प्रेयमी ।
तस्मादत्र जनौ समेत्य मधुरापुण्यां ममयादयो-
जितः सम्प्रति सङ्गमः मधुवितः शलाघ्यस्तयोः सर्वथा ॥१८७॥

१ कैलासः । २ द्वयोस्तृष्टयोरपष्टयोर्येव वा योग्यं प्रशंसायां समम् ।

३ मृता ।

[विषम लक्षयति]—

नोपैति घटनां यत्र द्वयोः सम्पन्निवस्तुनोः ।

योगो विलक्षणतया विषमालङ्कृतिस्तु सा ॥१८८॥

यथा—

इयमलौकिककोमलता श्रुता

कृशतनुः क मनोज्ञतमालता ।

क च कठोरकुठारनिपातनं

किमनयोरुचितः सखि मङ्गमः ॥१८९॥

यथा या—

जलदोऽयमिति ज्ञात्वा मयाऽक्षेवि तृषा धनः ।

वहिरस्तु जलं चञ्चुश्चर्यिता करकोत्तरैः ॥१९०॥

[प्रकारान्तरं लक्षयति]—

जनकस्य गुणाद्यत्र विजातीयो भवेद्गुणः^१ ।

जन्यस्य तत्र विषमो द्वितीयः परिकीर्तितः ॥१९१॥

यथा—

युष्मत्प्राणिभुजङ्गसङ्गमसमं सङ्ग्रामभीष्माङ्गणे

सम्प्राप्यासिभुजङ्गिकाऽमिततनुर्गर्भं दधौ याजचिरात् ।

प्राप्तताम्बरमण्डले शुचियशः पिण्डाण्डमेवा पुरा

भृगीपाल तदेव सम्प्रति शशी विष्वक् समुज्जृम्भते ॥१९२॥

१ 'कर्तुं क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ।' इत्यन्यत्र लक्ष्यस्य विषम-
प्रकारान्तरस्यैवेदमुदाहरणम् । २ एतद्वदङ्गुलशब्दौ क्रिययोरप्यु-
क्तशब्दौ ।

[विचित्रं^१ लभयति]—

इष्टकार्यविरुद्धा चेत् कृतिरिष्टस्य कारणम् ।

विचित्रनामाऽलङ्कारः हन्तिमिस्ताहं कीर्त्तयते ॥१६३॥

यथा—

अपमानं स्वमानाय जीवनाय रणे मृतिम् ।

अङ्गीकरोति सानन्दं को मूढः किङ्करात् परः ॥१६४॥

[अधिकं लक्षयति]—

यदापारमहृत्चार्यमाधेयाधिक्यकीर्त्तनम् ।

अधिकं तमलङ्कारं प्रथमं परिचक्षते ॥१६५॥

यथा—

घरावरास्तुङ्गतरङ्गवत्यो-

नगो नदा भूमिरुशः समुद्रः ।

लीलां यदङ्गे कलपन्ति सेयं

प्रश्नवद् भूर्भुवमेन्द्रमीलौ ॥१६६॥

[कारणं लक्षयति]—

यदाधेयमहृत्चार्यमावाराधिक्यकीर्त्तनम् ।

अविकारमलङ्कारं द्वितीयं तं विदुर्मुखाः ॥१६७॥

यथा—

विरञ्चिर्वैकुण्ठो^२ वनपतिरनन्तः शतमखः

प्रचेताः शीतांशुर्मरुद्दिग्दामा हुतग्रहः ।

१ उग्राङ्गारेण त्वयं विषमेऽन्तर्भावितः । २ वैकुण्ठो विष्णुः ।

कृतान्तश्च प्रेम्णा परिचरति यां पुण्यजननी-

मनङ्गारिर्गङ्गां वहति शिरसा तामनुपलम् ॥१८८॥

[प्रत्यनीकं लभयति]—

प्रतिपक्षोत्कर्षफला प्रतिपक्षाश्रितस्य या ।

तिरस्क्रिया प्रत्यनीकं भाषन्ते काव्यकोविदाः ॥१८९॥

यथा—

भवय शोभिः सततं मितीकृते

नभःस्थले प्राप्तपरामवः प्रमो ।

भवद्विषां स्वर्गजुषां मृगीदृशः

प्रसन्न सन्तापयति क्षपापतिः ॥२००॥

अत्र स्वभाषराभूतस्त्वार्थ्य प्रतिकर्तुमक्षमश्चन्द्रस्त्वदीयाः सन्तापयतीनि
षोध्यते ।

यथा वा—

‘शरीरकान्त्या भवता निनिर्वितो-

हरे मनोभूः प्रतिकर्तुमक्षमः ।

त्यदाश्रितं बल्लवबल्लमाकुलं

समीक्ष्य लक्ष्यं कलयत्यनुक्षणम् ॥२०१॥

[मीलितं लभयति]—

निगूढनं वदार्थस्य समानेनैव लक्षणा ।

यन् षडार्थान्तरेणैतन्मीलितं कथितं बुधैः ॥२०२॥

यथा—

नीत्वा^१ करेण विपुलं नमनीतमोलं
 कृष्णः पलाय्य यमुनासलिलेऽतस्थे ।
 तत्रागताऽपि कुपिता स्तरितं यशोदा
 पूरात्^२ पृथङ् न तनयं प्रबभूव बोद्धुम् ॥२०३॥

यथा या—

सपत्नीस्तनुरुस्तूरीलाञ्छितं वीक्षमाणा ।
 वत्तः श्रीकृष्णवन्द्यस्य राधया नैव लक्षितम् ॥२०४॥

[एकापक्षीं लक्षयति]—

विशेषणतया पूर्वं पूर्वं प्रति परं परम् ।
 स्थाप्यते चेत् तदा प्राज्ञैः प्रथमैकाग्रलीलिता ॥२०५॥

यथा—

मधौ प्रमोदाय रतार्थिनां निशा-
 निशाः शशाङ्कस्य कलाभिरुज्ज्वलाः ।
 कलाः शशाङ्कस्य कलङ्कवर्जिता-
 मनोभरस्यैकमहायतामिताः ॥२०६॥

[प्रकारान्तरं लक्षयति]—

पूर्वपूर्वपदार्थेषु विशेषणतया यदि ।
 व्यपोष्यन्ते^३ परपरे द्वितीयैकाग्रली तदा ॥२०७॥

१ उभयोरेकवर्णतया भेदाग्रहः । २ यमुनासलिलसमूहान् । ३ निराक्रियन्ते ।

यथा—

न तत् पुरं यत्र न सन्ति सज्जना-

न सज्जना यत्र न वैष्णवी कथा ।

कथा न सा यत्र रतिर्नचेतमो-

रतिर्न सा या न त्रिमुक्तिदायिनी ॥२०८॥

यथा वा—

न तन्मुखं यन्न सचातुर्जोवनं

न लोचनं यन्न कटावगन्धितम् ।

न वा कटावः स च मञ्जुलभ्रुवो-

न येन यूनो हृदयं विदार्यते ॥२०९॥

[स्मृतिं लक्षयति]—

समानदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजनिता स्मृतिः^१ ।

अनुभूतपदार्थस्य स्मृत्यनुद्धार उच्यते ॥२१०॥

यथा—

^२कलाभिरापूर्तिमिन्दुमण्डलं

मनोहरं कालकनकभामितम् ।

ममीक्ष्य लोलेक्षणमञ्जनाश्रितं

स्मराम्यहं लक्ष्मण मैथिलीमुखम् ॥२११॥

यथा वा—

कुङ्कुमस्य वनप्रान्ते प्रसमीक्ष्य विलोचनम् ।

सौमित्रे चेतसा सैव कुङ्कुमाची निरीक्ष्यते ॥२१२॥

[भ्रान्तिमन्त्रं लक्षयति]—

अप्राकरशिकत्वेन स्यात् प्राकरशिकस्य यत् ।

संवेदनं^१ भ्रान्तिमान् स नाम्नाज्जङ्कार इष्यते ॥२१३॥

यथा—

प्रवालरुचिरे पाणी मुक्ताः कोकनदत्विपः ।

निरस्यति सरोजाची मुग्धा गुञ्जाधिया बहिः ॥२१४॥

यथा वा—

गङ्गोत्सङ्गसमृद्धं तं निशस्त्रं विभारयन् ।

भोक्तुं हरशिरध्वद्रं जिघृक्षति गजाननः ॥२१५॥

[एतेषु लक्षयति]—

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपः प्रथमो मतः ।

द्वितीयस्तु तिरस्कारफला तस्योपमेयता ॥२१६॥

वैयर्थ्यमुपमानस्य किमर्थमिदमेव यः ।

आक्षेपः स तृतीयोऽपि प्रकारस्तस्य कीर्तितः ॥२१७॥

यथा—

लावण्यैकतरङ्गिणीं सुखदनां वाचा पिकद्वेषिणीं

चञ्चलोचनशालिनीं च भरतीं सृष्ट्वा विधात्रा पुनः ।

१ ज्ञानम् ।

किं विद्युल्लतिका कृता विरचितः किं वाङ्माली विधुः

किं विपुपरसः कृतोऽनिलचलं किं निर्मितं पङ्कजम् ॥२१॥

यथा वा—

उद्यत्सत्यगिरं महावलवरं शूरं रुचामाश्रयं

दातारं धरणीमणे सुयशसं सृष्टा भग्नं वितौ ।

धात्रा किं रचितः स धर्मतनयः^१ किं भीमसेनो युग

किं^२ जिष्णुर्नकुलश्च कर्णनृपतिः किं रन्तिदेवः शिविः ॥२१६॥

[मानान्यं लक्षयति]—

गुणमाम्यप्रभावेण यदैकात्म्यायमागतम् ।

द्वयोः पदार्थयोरेतत् सामान्यं परिकीर्तितम् ॥२२०॥

यथा—

नीलवामोदृता तन्नी कस्तूरीपङ्कचर्चिता ।

तमिस्त्रासु च घोरासु सुखं यात्यभिमारिका ॥२२१॥

यथा वा—

श्रीखण्डपङ्कपदलं धवलाथ माला-

वाला निवाय वग्नं हिमशैलशुक्रम् ।

चन्द्रप्रभैकमिलिता चलिताऽभिमारे

‘मलक्षयते सहचरेण मनोभुवैव’ ॥२२२॥

विशेषं लभ्यति]—

विना प्रसिद्धमाधारं याऽऽधेयस्य व्यग्रस्थितिः ।

विशेषनामाज्जङ्कारः प्रथमः स प्रकीर्तितः ॥२२३॥

एकस्य युगपद् वृत्तिरनेकविधा पुनः ।

एकरूपतया सोऽयं द्वितीयः समुदाहृतः ॥२२४॥

कार्यान्तरं विदधतः कार्यस्यान्यस्य वस्तुनः ।

यद् विधानमशक्यस्य संविशेषस्तृतीयकः ॥२२५॥

यथा—

तत्र कीर्तिलता देव व्योम्नि विस्तारमागता ।

तारकाः कलिकास्तस्याः कुसुमं विधुमण्डलम् ॥२२६॥

यथा वा—

त्वमेव वससि स्वान्ते कान्ते बहिरपि स्फुटम् ।

कुसुमेपौः प्रभावेण तन्मयं जगदेव मे ॥२२७॥

यथा वा—

भगतीं सृजता बाले सृष्टा किं नैव वेधमा ।

लाग्यस्यापि काजपि चन्द्रेन्दीप्तरशालिनी ॥२२८॥

तद्गुणं लभ्यति]—

स्वगुणं यत् परित्यज्य पदार्थः प्रतिपद्यते ।

अत्युत्कृष्टं परगुणं तद्गुणः स प्रकीर्तितः ॥२२९॥

यथा—

ओष्ठविद्रुमकान्त्या^१ मे दन्ता माणिक्यमामिताः ।
कान्ते श्वेतस्मितेनाशु पुनस्ते घवलीकृताः ॥२३०॥

यथा व—

श्रीकृष्णारुचिसम्प्रकाद् राधा श्यामलतां गता ।
तदीयस्मितकर्पूरैरानीता स्यां रुचिं पुनः । २३१॥

[अतद्गुणं लक्षयति]—

अप्रस्तुतो न्यूनगुणः प्रस्तुतस्य गुणं यदा ।
उत्कृष्टमपि नादत्ते तदैव स्यादतद्गुणः^२ ॥२३२॥

यथा—

सरगे हृदये तस्याः सदा सुन्दर तिष्ठसि ।
मनागपि न रक्तोऽसि किमिदं चरितं तव २३३॥

[प्रकारान्तरं लक्षयति]—

अप्रस्तुतं वस्तुरूपं यदा प्रस्तुतवस्तुना ।
नादीयतेऽचलत्वेन तदाऽन्यः स्यादतद्गुणः ॥२३४॥

यथा—

गङ्गाजलेन धौतस्य यमुनासलिलेन वा ।
शङ्खस्य शुद्धता सैव वर्धते ह्रसते न वा ॥२३५॥

[व्याघातं लक्षयति]—

एकेन साधितं वस्तु साधयेच्चेत् परोऽन्यथा ।
उपायेन तु तेनैव व्याघातस्तर्हि कथ्यते ॥२३६॥

१ अत्र द्विधा । तद्गुणः । २ सामान्यविशेषभावाद् विशेषोक्तेरस्य
वैजल्यवयवम् ।

यथा—

करस्पर्शेन नलिनीं सायं विधुरजिग्लपत् ।

आजिह्वदद् रविः प्रातः करस्पर्शेन तां पुनः ॥२३७॥

[सृष्टिं लक्षयति]—

चमत्कारप्रसूरेककाव्येऽलङ्कारयोर्मिथः ।

स्थितिर्षा नैरपेक्षयेण सा संसृष्टिरिहोच्यते ॥२३८॥

यथा—

मृतापासे वासः शृगादौ पूर्वोक्तौ च । तत्र हि छेकानुग्रामपदालेखयोर्मै-
रपेक्षयेण स्थितिः ।

[सङ्करं लक्षयति]—

अङ्गाङ्गिभावे सन्देहे तथैकाग्र्यवेशने ।

सापेक्षताऽलङ्कृतं न सङ्करस्त्रिविधः स्मृतः ॥२३९॥

यथा—

'लावण्यामृतजलधौ मुखशशिनी मञ्जतः सुदृशः ।

वेणी धौतकलङ्कश्रेणीत्यवधारितं विदुषा ॥२४०॥

अत्र रूपकोशेऽप्योक्तं किंभावेन सङ्करः । प्रकारान्तरेण हरणे परतोभूत्ये ।

'वेणीदत्त' कवेः क्लृप्ता दीप्ताऽलङ्कारमञ्जरी ।

इयमातां चिरं विद्वच्चञ्चरीकप्रभोदिनी ॥२४१॥

इति मैथिलनारायणवेणीदत्तार्यनिर्णिताऽलङ्कारमञ्जरी सम्पूर्णा ।

मिथिलाविद्यापीठग्रन्थमाला

१. प्राचीनाचार्यग्रन्थावली

१. तत्त्वचिन्तामणिः—गङ्गेशोपाध्यायविरचितः आलोक-दर्पण-संवलितः ।
प्रत्यक्षखण्डे प्रामाण्यवादान्तः ग्रन्थो भागः । १९५७
मूल्यम्—१२.००
२. काव्यपरीक्षा—भीमस्सज्जन्तभट्टाचार्यविरचिता । १९५६ मूल्यम्—८.००
३. पारिजातहरणम्—महाकाव्यम् कविकर्णपूरविरचितम् । १९५६ मूल्यम्—८.००
४. काव्यलक्षणाख्यम्—सिंहलाचार्य-लक्ष्मणानविरचिता दण्डि-काव्यादर्शटीका ।
१९५७ मूल्यम्—१५.००
५. वैशेषिकदर्शनम्—अभिज्ञानकर्तृकप्राचीनव्याख्योपेतम् । १९५७ मूल्यम्—६.५०
६. अभिज्ञानशकुन्तलम्—कालिदासकृतं शाङ्कर-नरहरिकृतटीकाद्वयोपेतम् ।
१९५७ मूल्यम्—१५.००
७. आगमद्वयम्—नाटकं जयन्तभट्टकृतम् । यन्त्रस्थम् ।
८. लीलावती—भास्कराचार्यकृता दामोदरमिश्रकृतपासनोद्भासिता ज्योतिषमन्त्रः
१९५९ मूल्यम्—१४.००
९. मन्त्रकौमुदी—देवनाथकृतम् । १९६० मूल्यम्—६.००
१०. कुमारिलकारिकावली—कुमारिलभामिपादकृता ।
११. रसतरङ्गिणी—रामानन्दकृतम् । १९६१ मूल्यम्—२.२५
१२. ब्रह्मसूत्रम्—वेणोक्तकृतम् । १९६१ मूल्यम्—२.००
१३. पदार्थसिद्धयन्त्रः—उमापत्युपाध्यायकृतम् । १९६१
१४. रत्नकोशमन्त्रवाच्यः— यन्त्रस्थः ।
१५. लक्षणमाला—उदयनकृता तार्किकप्रवरशरिनाथभास्करटीकासहिता ।
यन्त्रस्थम् ।
१६. लक्षणमाला—उदयनकृता प्रेशवभट्टकृतटीकासहिता । यन्त्रस्थम् ।

२. अर्याचीनाचार्यप्रबन्धावली

१. गमायनारप्रकीर्णप्रबन्धावली—प्रथमः खण्डः । १९५६ मूल्यम्—११.००
२. त्रिनलावच्छेदकतावादः—नव्यन्यायग्रन्थः. पण्डितप्रवरश्रीशशिनाथ (भा)
शर्मन्तः १९५६ मूल्यम्—४.५०
३. लिङ्गवचनविचारः—न्यायकरणग्रन्थः पण्डितदिनबधुम्भाविरचितः १९५४
मूल्यम्—४.००
४. विमण्डनवचनविचारः—ज्योतिषग्रन्थः. पण्डितश्रीदयानाथ भा विरचितः १९५४
मूल्यम्—२.००

3 Studies in English

1. *History of Mithila*:—by Dr. Upendra Thakur
[1956 A.D.] Price Rs. 17 50
2. *History of Navya Nyaya in Mithila*:—by Prof. Dinesh
Chandra Bhattacharya [1958 A. D.] Price Rs. 13 50
3. *Vachaspati Misra on Advaita Vedanta*:—by Dr. S. S.
Hasurkar [1959 A. D.] Price Rs. 15 00

४. महायानमंस्कृतग्रन्थावली

१. अवदानशतकम्— मूल्यम्—१२ ५०—१०.००
२. ललितावस्तरः— मूल्यम्—१२ ५०—१०.००
३. दिग्वावदानम्— १९५६ मूल्यम्—२०.००—१६.००
४. मध्यमकशास्त्रम्— १९५६ मूल्यम्—१२.५०—१०.००
५. अवदानकल्पलता—प्रथमोभागः मूल्यम् १२.५०—१०.०० } भागद्वय सहैव
६. अवदानकल्पलता—द्वितीयोभागः मूल्यम् १२.५०—१०.०० } प्राप्तम् ।
७. जातरुमाला— मूल्यम्—१२ ५०—१०.००

सुदृशार्थं प्रस्तुताः ग्रन्थाः

न्यायचतुष्टयम्—न्यायसूत्र-भाष्य-तार्किक-तात्पर्य-तिसुद्धिरूपा सदोका

सुत्रप्रयात्मकः प्रथमः खण्डः ।

सुनोचनामाधवचम्पूः—नैयायिकप्रवरधर्मदत्त(वज्रा) भा कृता ।

श्रीमदभाष्यवचनम्—अनेकसम्प्रदाय व्याख्यासहितम् ।

—आलोचनदर्पणान्वितः. प्रत्यक्षखण्डे द्वितीयो भागः ।